

şahsi, Resul. (2022). “Afganistan”. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*. 6 (1), 131-148.

Tanıtım Yazısı

ÜLKE TANITIMI
COUNTRY PRESENTATION

AFGANİSTAN*

Afghanistan

Hazırlayan: Resul şAHSİ**

---

* Geliř Tarihi / Received: 24.05.2022, Kabul Tarihi / Accepted: 09.06.2022. DOI: 10.34189/asyam.6.1.009

** Dr., resulsahsi@outlook.com, ORCID ID:<https://orcid.org/0000-0002-3155-9654>

Giriş

Asurlular, Medler, Ahameniş İmparatorluğu, İskitler, Selevkoslar, Partlar, Kuşanlar, Akhunlar, Araplar, Saffârililer, Gazneliler, Selçuklular, Gurlular, Harezmsahlar, Moğollar, Kertler, Timurlular, Babürlüler, Özbekler, Safeviler ve Afşarların idaresine giren Afganistan, XVIII. yüzyılda hem Safevilerin hem de Babürlülerin zayıflaması neticesinde Peştun kabilelerinin hâkimiyet sahası hâline gelmiştir. Nadir Şah'ın ölümünün ardından Kandahar ve çevresinde idareyi ele geçiren Ahmet Şah Dürrânî kısa süre içinde sınırlarını her yöne doğru genişleterek modern Afganistan'ın ana hatlarını oluşturmuştur. Ancak bu sınırlar içinde kalan Hindukuş Dağları'nın kuzeyindeki topraklar, coğrafi ve etnik bakımdan Türkistan'ın parçasıdır. Rusya'nın Türkistan'daki işgalleri ile birlikte Hindistan'ın güvenliği konusunda kaygılanan İngiltere, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Afganistan'ın dış politikasını kontrol ederek bu devleti İngiliz Hindistanı ile Rus hâkimiyeti altındaki topraklar arasında tampon devlet konumunda tutmaya çalışmış, bu amacı diplomatik yollardan gerçekleştiremediği durumlarda ülkeyi işgal etmiştir. Coğrafi ve etnik bakımdan Türkistan'ın doğal parçası olan Güney Türkistan da XIX. yüzyılın ikinci yarısı boyunca devam eden İngiltere ile Rusya'nın bilek güreşi sürecinde Afganların idaresine bırakılmıştır. Peştun nüfusunun Hindukuş Dağları'nın güneyinde bulunması, Peştunların Güney Türkistan ile etnik ve siyasi bağlarının oldukça sınırlı olması bakımından son derece gayritabii olan bu durumun bölgede neden olduğu sorunlar ilgili tarihten günümüze kadar devam edegelmektedir.

Genel Bilgiler

Günümüzde “Afgan” olarak telaffuz edilen ada tarihte ilk kez M.S. III.-IV. yüzyıl Hint ve Fars kaynaklarında tesadüf edilmektedir. Fars şair Firdevsî'nin *Şahnâme* adlı eserinde ve VII. yüzyılın ikinci çeyreğinde bölgede bulunan Çinli seyyah Xuan Zang'ın eserinde de “Abgan” veya “Avgan” adı kaydedilmiştir. Ancak bu ad ile bir milletin mi yoksa Peşâver-Kandahar arasında yaşayan dağlı kabilelerin mi kastedildiği açık değildir. Orta Çağ kaynaklarında daha çok Afgan olarak kaydedilen bu adlandırma ile günümüzde Pakistan'ın kuzeyinde, Kabil'in de güneyinde bulunan Paktun-Patan (Peştun) kabilelerinin kastedildiği ileri sürülmektedir. Böylece bir tarihî coğrafya adı olarak Afganistan, günümüzde bu adla bilinen coğrafyanın ve devletin siyasi sınırlarının tamamını ihtiva etmez (Sivrioğlu ve Türkoğlu 2017: 21-23). Modern Afganistan, Peştun kabilesinin Abdâlî koluna mensup olan Ahmed Han'ın (1722-72) eseridir ve bu çalışmada sınırları mezkûr Peştun lideri tarafından genel hatları ile oluşturulmuş coğrafya incelenecektir.

2020 tahminlerine göre ülkenin nüfusu 38.346.720'dir. 2004 Anayasasında Peştun, Tacik, Hazara, Özbek, Türkmen, Belûç, Paşaî, Nuristânî, Aymak, Arap, Kırgız, Kızılbâş, Gurcar ve Brohoi etnik grupları zikredilmiştir. Ülkede bunların dışında da birçok küçük etnik grup yaşamaktadır. 2022 tahminlerine göre nüfus artış hızı %2,3, ölüm oranı %12,33'tür. Yine aynı yıla ait tahminlere göre nüfusun %26,6'sı şehirlidir. Çocuk ölüm oranı 104,89'dur. Okuma yazma bilme oranı kadınlarda %22,6, erkeklerde %52,1'dir (2021 tahmini). Taliban Devri öncesinde ülkenin resmî dilleri Darice (Afgan Farsçası) ve Peştuncaydı. Bunların dışında ülkede Özbekçe, Türkmençe, Urduca, Paşaî dili, Nuristânî dili, Tacikçe ve Belûçça da konuşulmaktadır. 2008 tahminlerine göre nüfusun yaklaşık %85'i Sünnî, %15'i Şii'dir. Ülke 34 şehre ya da vilayete ayrılmıştır. Bunlar Badahşan, Bâdgîş, Bâğlân, Belh, Bâmyân, Daykundi, Ferâh, Fâryâb, Gazni, Gor, Helmand, Herat, Cüzcân, Kabil, Kandahar, Kapisa, Host, Kunar, Kunduz, Lagmân, Logar, Nangarhar, Nimrûz, Nûristân, Paktika, Paktiya, Pencşîr, Pervân, Semengân, Seripol, Tahâr, Uruzgân, Vardak ve Zabol'dur. Ülke 2021 yılının Ağustos ayından itibaren Taliban'ın kontrolündedir ve İslam şeriatı ile yönetildiği iddia olunmaktadır (CIA's World Factbook).

Coğrafya ve İklim

Modern Afganistan doğusundan İran, güneyinden ve batısından Pakistan, kuzeydoğusundan Çin ve Tacikistan, kuzeyinden Özbekistan ve kuzeydoğusundan da Türkmenistan devletleriyle sınırdır. Ülkenin güney kısmı Güney Asya sınırları içinde kabul edilirken kuzey kısmı gerek tarihî gerek coğrafi gerekse etnik ve kültürel bakımdan Türkistan'ın parçasıdır. Yüzölçümü 652,230 km²'dir. 2.670 km ile en uzun sınırı Pakistan'ladır. Onu Tacikistan (1.357 km), İran (921 km), Türkmenistan (804 km), Özbekistan (144 km) ve Çin (91 km) izler. Ülkenin denize kıyısı yoktur (CIA's World Factbook).

Afganistan'ın topraklarını üç ana bölüme ayırmak mümkündür. Ülkenin kuzeyinde bulunan tarıma ve hayvancılığa müsait ovalar ve mera olarak kullanılan yassı tepeler, bu kategorilerden ilkinin oluşturur. 50 bin mil kara genişliğindeki bölge aynı zamanda ülkenin başlıca tarım arazisidir. Ancak gerek sulama imkânlarının sınırlılığı gerekse ülkenin çok ciddi bir savaş kirliliğine maruz kalmış olması nedeniyle ülke topraklarının sadece %12'si tarıma elverişlidir. İkinci kategori, ülkenin orta kısmını oluşturan ve toplamda 160 bin km² alanı kaplayan dağlık sahalardır. Ülkenin en verimsiz kısmı ise güneyinde yer alan ve yaklaşık 50 bin mil kare alanı kaplayan çöl arazileridir (Runion, 2007: 4).

Ülkenin yaklaşık yarısını kaplayan ve yukarıda ikinci kategori araziler olarak söz ettiğimiz dağların çoğu, genellikle kuzeydoğu-güneybatı yönünde ülkenin orta bölümüne yayılmış ve Türkistan ovalarını Hindistan alt kıtasından ayıran Hindukuş Sıradağ sisteminin parçasıdır. Afganistan'daki akarsuların neredeyse tamamının kaynağı da bu karla kaplı dağlardır. Bu sıradağlar, Himalayaların kuzeybatı uzantısının Hindukuşlarla birleştiği ve ülkenin kuzeydoğu ucunda bulunan Pamir Dügümü'nden başlar. Batıya gidildikçe dağların rakımı da artar. Yükselti, Pakistan sınırının kuzey ucu yakınlarında bulunan Novşek Tepesi'nde 7,485 metreye ulaşır. Ardından dağların yüksekliği İran sınırına doğru tedricen azalır. Hindukuş Dağları üzerinde çok sayıda geçit vardır. Bunlardan en önemlisi olan Salang Geçidi, kuzeyden Kabil Vadisi'ne doğru uzanan Sorh'ab Nehri'nin yatağını izler. 1964 yılında inşa edilen Salang Tüneli sayesinde bu geçit kış aylarında da açıktır. Hindukuş'tan ayrılan Badahşan Sıradağları kuzeydoğu, Kûh-i Baba Dağları, kuzeybatı ve Sefîd Kûh Dağları da güney yönünde uzanır. Kabil ile Pakistan'daki Peşaver'i birbirine bağlayan Hayber Geçidi de Sefîd Kûh Sıradağları üzerindedir. Ülkenin orta bölümünü oluşturan dağlık alanların kuzeyinde Türkistan ovaları, kuzeybatısında Herat Ovası,

güneybatısında Sistan Havzası ile Helmand Nehri Vadisi, güneyinde Regîstân Çölü ve güneyinde Gazni-Kandahar Platosu bulunur. Kaynağını Hindukuş Sıradağları'ndan alan çok sayıda nehirden sadece Kabil Nehri denize ulaşır. Başkent'in doğusundaki Pegmân Dağları'ndan kaynaklanan bu nehir Celalâbâd çevresindeki verimli ovaların içinden akarak Sefîd Kûh Dağları üzerindeki bir geçitten Pakistan topraklarına girer ve yüz mil doğuda İndus Nehri'ne katılır. Helmand Nehri, Kabil Nehri'nin kaynağından sadece bir sırt öteden başlar. 800 mil boyunca güneye doğru akarak İran sınırındaki Sistân bataklıklarına dökülür. Yine bu bataklıklarda son bulan Ferâh Rûd Nehri gibi çok sayıda akarsu, kaynağını Hindukuş Dağları'nın batısından alan mevsimlik akarsulardır. Heri Rûd Nehri, Orta Afganistan'daki Kûh-i Baba Sıradağları'ndan kaynar ve kuzeybatı yönünde seyrederek Herat'ın güneyindeki verimli ovalardan geçer. Ardından İran ile Afganistan sınırı boyunca akar. Türkmen topraklarında Tecen adını alan nehir, aynı adlı yerleşim yerinde tarımsal sulamada tüketilir. Ülkenin ortasındaki dağlık alandan kuzeye doğru akan akarsular ya batıdaki yarı kurak bölgede kaybolur veya ülkenin Tacikistan ve Özbekistan'la sınırını teşkil eden Ceyhun Nehri'ne katılırlar (Youngerman-Wahab, 2007: 2-5).

Afganistan karasal bir ülkedir ve iklimi de karasaldır. Kuzeydeki dağlarda kışlar çok soğuk, güneydoğudaki çöllerde de yazlar çok sıcak geçer. Senenin en kurak zamanları temmuz ile eylül ayları arasında yaşanır. Ancak bu dönemde dahi geceleri çok soğuk olabilir. Ülkenin doğusundaki sıradağların iklimi kuzeydekilere nispeten daha ılımandır. Pakistan sınırını kapatan doğu sıradağları Hindistan musonlarından bir parça etkilenirler. Bu nedenle daha fazla yağış alan bu sahaların bitki örtüsü de daha zengindir. Güneydoğudaki çöllük araziler ise tamamen kuru ve çoraktır. Bu bölgelerde kuvvetli rüzgârlar ve kum fırtınaları yaşanır. Ülkenin yıllık yağış ortalaması oldukça düşüktür. Çorak Ferâh bölgesinde yağış miktarı yıllık üç inç civarında iken en yüksek yağış miktarı 53 inç ile Salang Geçidi'nden kaydedilmiştir. Ülkenin doğu kısmının ortasında bulunan başkent Kabil'in iklim şartları nispeten normaldir (Runion, 2007: 4).

Kısa Tarihi

Afganistan'ın çeşitli bölgelerinde yapılan kazılarda ortaya çıkan buluntular, bölgede çok eski devirlerden beri insanla meskûn olduğuna işaret eder. Gazni yakınlarındaki Deşt-i Nâvûr'da bulunan yontma taş aletler M.Ö. yüz ila iki yüz bin arasında tarihlendirilmiştir. Kuzeydoğu Afganistan'daki Dere-i Kûr'da Orta Yontma Taş Devri'ne tarihlendirilen yerleşim yeri keşfedilmiştir. Benzer şekilde Pul-i Homri ile Taşkurgan arasındaki Haybek'te, Belhâb Nehri kıyısındaki Kara Kemer'de, Akça'da ve birçok başka noktada karanlık çağların avcı topluluklarından kalma buluntular ve yerleşkeler keşfedilmiştir (Masson, 1982: 20-23). Afganistan'da medeniyetin tam olarak hangi zamanda geliştiği belli değilse de araştırmalar bu olgunun M.Ö. 2.500 ila 2.000 arasında geliştiğine işaret etmektedir. Bu durumun Orta Asya'da yaşayan Arî kabilelerin günümüzde Afganistan olarak bilinen topraklara göç etmeye başlamasına paralel geliştiği ve bu kabilelerin İranî, Nuristanî ve Afgan kabilelerine ayrıldığı düşünülmektedir. Böylelikle başta Kabil olmak üzere Afganistan'daki ana yerleşkeler de oluşmaya başlamıştır (Runion, 2007: 21). Tarımcı ve yerleşik topluluklara ait en erken yerleşkeler Kandahar sınırları içinde bulunan Mondigak, Said Kala ve Deh Morasi Gunday'da keşfedilmiş, M.Ö. üç ila dördüncü bin yıllara tarihlenmiştir. Bölgedeki çanak çömlek buluntularının desenleri Güney Türkmenistan, Sistan ve Doğu İran'da bulunanlarla çok benzerdir. Ayrıca tarımcıların yerleşkelerinde bakır ve bronzdan yapılmış tarım aletleri de bulunmuştur. Benzer tarımcı ve yerleşik kültürün izlerine Kuzey Afganistan'da da tesadüf edilmiştir. M.Ö. 2. bin yılda Kuzey Afganistan'daki yerleşik ve tarımcı nüfusun Murgab Vadisi'ne doğru göç ettiği anlaşılıyor; bölgede bu döneme tarihlenen etrafı surlarla çevrili dikdörtgen şeklinde birçok yerleşke keşfedilmiştir. Afganistan'a dair bilgi alabileceğimiz en eski yazılı kaynak ise Avesta'dır. Bu eserde Kandahar şehri Haravati, Sistân; Haitumanna, Herat; Haroiva, Ceyhun'un orta akımları ile Güney Özbekistan'ı ihtiva eden Baktriya bölgesi ise Badhi olarak kaydedilmiştir (Masson, 1982: 23-24).

M.Ö. 2. bin yılda Baktriya'nın önemli bir siyasi merkez olduğu görülüyor. Tarihi rivayetlere göre Baktriya Krallığı'nın Mezar-ı Şerif yakınlarındaki Bâlâ Hisar'da bulunan başkenti Asur Kralı Ninus ve Kraliçe Semiramis'in saldırısına uğramıştır. Bu olay, Asur Devleti'nin hükümdarı Semiramis devrinde gerçekleşti ise M.Ö. 810 yılından sonra yaşanmış olmalıdır. Asurlulardan sonra, M.Ö. 7. yüzyılın sonlarına doğru Asur Devleti'ni yenen Medya, Doğu'nun başat kuvveti hâline geldi. Afganistan'ın güney bölgeleri de bu devletin hâkimiyeti altına girmiş olmalıdır. Ancak Medya'nın yükselişi uzun

sürmedi ve kısa süre sonra yerini Ahameniş İmparatorluğu aldı. M.Ö. 550 yılında I. Kuraş tarafından kurulan bu devlet kısa süre içinde Baktriya ve Güney Afganistan'daki Gandahara (Kandahar) da dâhil Afganistan coğrafyasının büyük bölümünü ele geçirdi. Bu seferde Kuraş'ın Sakalardan yardım gördüğüne dair kimi bilgiler vardır (Masson, 1982: 25-26). Ahameniş hâkimiyeti, M.Ö. 331 yılında III. Daryuş'un Büyük İskender'e yenilmesine değin devam etti. İskender'in ölümünden sonra komutanları arasında yaşanan taht mücadelesinin neticesinde M.Ö. 312 yılında Doğu toprakları I. Selevkos'un (Nikator) hâkimiyetini tanıdı ve böylece Afganistan'ın da dâhil olduğu sahada Selevkosların hâkimiyeti başladı. Ancak Selevkos, M.Ö. 305 yılında Afganistan'ın güney bölgelerini Hintli Mauryan hanedanına kaptırdılar. Bu hanedanın bölgedeki hâkimiyeti kısa olsa da (M.Ö. 262- M.Ö. 238) Budizm'in yayılmasında rolü büyüktür (Runion, 2007: 32-42). M.Ö. 280 yılında Selevkos bir subayı tarafından suikastla öldürüldü ve yerine I. Antiokus geçti. Baktriya'nın bin şehrinin valisi olarak bilinen Diodotus, M.Ö. 256 yılında bağımsızlığını ilan etti (Skrine-Ross, 1899: 11). Diodotus'tan sonra gelen Yunan krallar Afganistan'ın tamamında ve Kuzey Hindistan'da hüküm sürdüler. Ancak Yunan Baktriya Krallığı batıdan Partların ve kuzeyden Sakaların tazyiki ile zayıfladı ve Baktriya bölgesi dışındaki topraklarını kaybetti. M.Ö. 130 yılında Baktriya'daki Yunan hâkimiyeti son buldu. Takip eden yüzyıllık dönemde Afganistan'a göçebe Saka kabileleri hâkim oldu. Bu istikrarsız siyasi yapı M.S. 30'lu yıllardan itibaren başlayan Kuşan Devleti'nin hâkimiyetine kadar devam etti (Sivrioğlu-Türkoğlu, 2017: 21-23). Ardından İran'da Partları yıkarak kurulan Sasanî Devleti, M.S. III. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Afganistan'da Kuşan Devleti'ne ait kimi toprakları ele geçirdi. Bilhassa Şapur devrinde Kuşanlar Kuzey ve Orta Afganistan'ın hâkimiyetini kaybettiler. IV. yüzyılın sonlarına doğru Ceyhun'u geçen Akhunlar da hem Sasanîlerle hem de Kuşan Devleti ile mücadele hâlinde idiler. Bu dönemde prensliklere bölünen Kuşan Devleti 425 yılı dolaylarında Akhunlar tarafından ortadan kaldırıldı (Konukçu, 1973: 34-37).

Akhun hâkimiyeti de 565 yılında Sasanîler ile Göktürklerin eş zamanlı saldırıları neticesinde yıkıldı. VII. yüzyılın başında Güney Türkistan şehirleri bir süre Batı Göktürk Devleti'nin hâkimiyetinde kaldı (Ligeti, 2008: 121; Gömeç, 1999: 35; Grousset, 2011: 100-101). Bu dönemi Afganistan'ın çeşitli bölgelerinde hüküm süren Nizek unvanlı Türk hükümdarlarının hâkimiyeti devri izledi. İslam kaynaklarında yönetici hanedanlarının Türk olduğu vurgulanan ve muhtemelen Akhun bakiyesi olan bu küçük devletçikler, Arapların IX. yüzyılda bölgeyi tamamen hâkimiyet altına almasına değin siyasi varlıklarını sürdürdüler (Bosworth, 2007). Arap fetih dalgası 652'de Herat ve Belh'e ulaştı. Sonraki yüzyılın ilk çeyreğinde kuzey ve doğu Afganistan büyük ölçüde Arapların hâkimiyetine girdi. Ancak bölgedeki Arap hâkimiyetinin istikrarlı olmadığı anlaşılıyor. Zira bu tarihten sonra da bölgede hüküm süren Türk idarecilere tesadüf edilmektedir (Grousset, 2011: 130-132). IX. yüzyılın ortalarında Abbasîlerin gücünün zayıflamaya başlaması, Doğu'daki Abbasi valilerinin bir ölçüde bağımsız davranmasına yol açtı. Bunlardan Fars kökenli Saffârî Hanedanı da kısa bir süre Afganistan topraklarını ele geçirdi. Ancak Buhara'da kurulan Samanî Devleti, kısa süre içinde sınırlarını Bağdat'tan İndus'a kadar genişletti ve Saffârîlerin Afganistan'daki topraklarını da bünyesine kattı. 992'de Güney Türkistan kısa bir süre için Karahanlı Devleti'nin idaresini tanıdı (Barthold, 1990: 278). Bir yandan Orta Afganistan'da zayıflayan Arap hâkimiyetinin yerini kısa bir süre için Pencablı Hunduların idaresi olsa da 997 yılında Gazni'de kurulan Gazneliler Devleti, uzun bir süre bölgeyi elinde tuttu (Tanner, 2003: 76; Youngerman-Wahab, 2007: 55). Bu dönemde kısa bir süre (1006-1008) Kuzey Afganistan veya Güney Türkistan'daki bazı şehirler Karahanlıların idaresinde kaldı (Grousset, 2011: 162; Barthold, 1990: 292). 1040 yılında Selçuklularla Gazneliler arasında yapılan Dandanakan Savaşı neticesinde Afganistan'ın kuzey ve batı bölgelerini de ihtiva eden topraklar Selçuklu idaresine girdi. Ancak bu savaş sonrasında da Gazneliler, Gurluların Gazni'yi ele geçirişine değin (1151) Güney Afganistan'a hâkim olmaya devam ettiler ve 1059 yılına kadar Güney Türkistan şehirleri de birkaç kez iki devlet arasında el değiştirdi (Köymen, 1993: 54-55; Runion, 2007: 49; Barthold, 1990: 324). Katvan Savaşı'ndan sonra Kara Hitaylar, Güney Türkistan ve Horasan'ı da kapsayan geniş bir alanı yağmaladıysalar da yağmanın ardından Ceyhun'un doğusuna çekildiler. Büyük Selçuklu tebaası iken isyan eden ve Sultan Sencer'i esir alan Oğuzlar da Güney Türkistan'daki Belh yöresinde meskunlardı. İsyanın ardından Gazni de dâhil Afganistan'daki birçok şehri yağmaladılar (Ayan, 2007: 101). Selçuklu Devleti'nin Oğuz isyanı ile zayıflaması üzerine güç kazanan Gurlular, XII. yüzyılın ikinci yarısında Afganistan coğrafyasının neredeyse tamamına hâkim oldular (Arunova, 1982). XIII. yüzyılın başında Kuzey ve Batı Afganistan toprakları Harezmsahlara kontrolündeydi. Ne var ki bu hâkimiyet, kısa süre sonra gerçekleşen Moğol istilası nedeniyle uzun sürmedi (Kafesoğlu, 1992: 156).

Moğol idaresi devrinde Afganistan'ın batı ve güney bölgelerinin idaresi, Tacik asıllı Kert Hanedanı'na bırakıldı. Güney Türkistan şehirleri ise Çağatay Hanlığı'na bağlı kabilelerle meskûndü. Belh, Bağlan, Gazni ve Kandahar hattının doğusunda kalan topraklar da Batı Çağatay Hanlığı'nın idaresindeydi (Kafalı, 2005: 63; Manz, 2009). Daha sonra İlhanlı Devleti'ne tâbi kılınan Kertler, Ebu Said'in ölümüne değin Moğollara zayıf bir bağlılık gösterdiler. Bu tarihten itibaren fiilen bağımsız bir idare sergilediler. Herat'ın 1381 yılında Timur tarafından ele geçirilişine değin de bağımsızlıklarını korudular. 1383 yılında Herat'ın isyan edip Timur'un şehirde bıraktığı askerî birliği imha etmesi üzerine bölge Timur'un oğlu Mirânşâh tarafından tahrip edildi. Kabil, Kandahar ve Sistan şehirleri yağmalandı. 1389 yılında Kert Hanedanı'nın son temsilcileri de öldürüldü. Timur, 1392 yılında Hindukuş Dağları'nın güneybatısındaki topraklarının idaresini torunu Pir Muhammed'in idaresine bıraktı. Timur'un ölümünden sonra ise Herat merkez olmak üzere Afganistan'ın batı kısmı oğlu Şahruh'un idaresine girdi. Gazni, Kandahar ve Kabil, Şahruh'un oğlu Kaydu'ya, Toharistan ise Muhammed Cihangir'e verildi. Şahruh'un ölümü üzerine idare ettiği bölge ve Herat şehri bir süre Timur'un torunları arasında ihtilaf konusu oldu. Şehir kısa bir süre Şahruh'un oğlu Uluğ Bek ve torunları Abdüllatif ile Abdülkasım Babür'ün idaresinde kaldı. 1458 yılında Herat, Timur'un torunu Ebu Said tarafından ele geçirildi. Fakat o da bölgeyi uzun süre elinde tutamadı ve 1469 yılında öldürüldü. Uzun mücadelelerin ardından Herat'ı ve Afganistan'ın büyük kısmını ele geçiren Timur'un torunu Sultan Hüseyin Baykara, 1506 yılına kadar bütün Horasan'da hüküm sürdü (Spuler, 2011: 174-179; Arunova, 1985).

Anne tarafından Cengiz, baba tarafından Timur soylu Zahirüddin Babür, Özbek Şibânî Han'ın saldırıları karşısında tutunamayarak Maverâünnehir'i terk etti ve 1504 yılında hiçbir zorlukla karşılaşmadan Kabil'i ele geçirdi. Şibânî Han ise Maverâünnehir ve Hive'den sonra Belh'i (1506) ve Hüseyin Baykara'dan sonra Timur soylu Bedüzzaman'ın idaresindeki Herat'ı (1507) ele geçirdi (Grousset, 2010: 470). 1510 yılında yapılan Merv Savaşı'nda Şah İsmail tarafından öldürülünce Babür, ortaya çıkan iktidar boşluğundan faydalanarak Semerkant'a yeniden hâkim oldu. Lakin sonraki yıllarda Özbek baskısı nedeniyle 1512 yılında yeniden Afganistan'a çekilmek zorunda kaldı. Şibânî Han'ın ardından Herat ve Batı Afganistan da Safevi idaresine girerken Kandahar şehri XVII. yüzyılın ortasına kadar mütemadiyen Babürlü ve Safevi Devletleri arasında el değiştirdi. Güney Türkistan veya Kuzey Afganistan ise Buhara Hanı II. Abdullah Han'ın 1584 seferine kadar bir süre daha Timur soylu idarecilerin elinde kaldı. Bu tarihten sonra XVIII. yüzyılın ortasına kadar ise bölgeye bazen Buhara Hanlığı bazen de bölgede kurulan küçük Özbek devletleri hâkim oldu (Youngerman-Wahab, 2007: 67; Tanner, 2003: 112; McChesney, 2009). Abdullah Han, şehrin valisinin daveti üzerine (sonradan fikir değiştirmiştir) 1588 yılında Herat'ı ele geçirdi ve şehir 1597 yılında Safeviler tarafından geri alındı (Mukminova- Mukhtarov, 2003; Burton, 1997: 58, 101).

XVI. ve XVII. yüzyılda Safevilerle Babürlüler arasında Kandahar üzerine yaşanan çekişmeler sırasında Peştunların Gılzay ve Abdâli kabile konfederasyonlarının liderleri, farklı zamanlarda iki siyasi kuvvete de destek verdiler. Abdâlilerin bir kısmı Herat'a göç ederken Babürlüleri destekleyenler Multan yöresine yerleştiler. Gılzaylar ise Zemîndâver ve Kandahar'da güç kazandılar. Safevi idaresinde kalan Gılzay, Abdâli ve diğer Peştun kabileleri Şah tarafından atanan vekillerin idaresine verilmişti. Safeviler, Afgan kabilelerinin kendilerine sadık olmasını ve asker sağlamalarını temin etmek için liderlerine vergi toplama serbestisi tanımışlardı. Bu meyanda Abdâlilerin Popalzay kolunun lideri Sado Han, Kandahar mücadelesine sağladığı destekten ötürü I. Abbas devrinde (1597 yılında) "Afganların lideri" unvanını almış, askerleri Herat ile Kandahar arasındaki yolun güvenliğinden sorumlu tutulmuştu (Arunova, 1985). Safevi-Babürlü mücadeleleri ve kendi aralarındaki çatışmalarla askerî yetenekleri gelişen Peştunlar, böylece bir ölçüde yöneticilik vasıflarıyla da tanışmış oluyorlardı.

Safevi Şahı Sultan Hüseyin'in (1694-1722) Sünni Peştunları Şiileştirmek için baskı yapması Peştunlar arasında direnişi tetikledi. Gılzay kabilesi Kandahar'da, Abdâli (Dürrânî) kabilesi de Herat'ta hâkim idi. Kandahar'daki direnişin liderlerinden Gılzay federasyonuna bağlı Horaki kabilesinin lideri Mîr Veys, bölgenin Gürcü asıllı Safevi valisi Gurgin Han tarafından tutuklanıp İsfahan'a gönderildi. Ancak bir süre sonra serbest bırakılıp Kandahar'a geri döndü ve 1709'da Gurgin'i öldürdü. Böylece kısa ömürlü Hotaki Hanedanı'nı (Hükümdarlık: 1709-38) kurdu. Mîr Veys'in kardeşi ve halefi Abdülaziz (1715-17) yeniden Şah Hüseyin'e biat etme meyli gösterince, Mîr Veys'in oğlu Mîr Mahmud (Hükümdarlık: 1717-25) tarafından alaşağı edildi. Aynı zaman zarfından Herat Abdâlileri de Abdullah Han Sadozay (Hükümdarlık: 1717-19/20) liderliğinde bağımsızlıklarını elde ettiler. Mîr Mahmud

Hotaki, Kandahar'da idaresini sağlamlaştırdıktan sonra batıya yönelerek İsfahan'ı ele geçirdi. Ne var ki Gılcay Peştunlarının İran hâkimiyetleri kısa sürdü. Şah Hüseyin'in yerine hükümdar ilan edilen oğlu Şah II. Tahmasp, Nadir Kulu Bek Afşar'ın desteği sayesinde Afganları İran'dan defetmeyi başardı. Nadir Bek kısa süre içinde önce fiilen, sonra da resmen idareyi ele geçirdi. Hotakilerin bu beşinci ve son hükümdarı da 1738 Mart ayında Nadir Şah tarafından Kandahar'ın ele geçirilişi sırasında öldürüldü. Önceki yıl Güney Türkistan şehirleri de Afşarların idaresine girmişti. Nadir Şah, Kandahar'da Sadozay kabilesinden 16 yaşındaki Ahmed Han Abdâlî'yi hizmetine aldı. Ahmed Han, Nadir Şah'ın ölümünün ardından Kandahar'a dönerek 1747 yılında "Dürr-i Dürrân" (incilerin incisi) unvanıyla hükümdar ilan edildi. Bu tarihten sonra Abdâlîler "Dürrânî" adıyla anılmaya başlandılar (Baumer, 2018: 104-106; Lockhart, 1938: 112). Ahmet Han 1748 yılında Kabil, Gazni, Peşaver ve Lahor'u zapt etti. Herat, Meşhed ve Nişabur gibi Horasan'ın önemli şehirlerini zapt etti. Özbeklerin iç karışıklıklarından faydalanarak 1752'de kuzeyde Ceyhun Nehri'ne kadar olan toprakları ele geçirdi ve 1772 yılında yapılan bir anlaşmayla nehir, sınır olarak kabul edildi. Böylece topraklarını yaklaşık olarak modern Afganistan'ın sınırlarına kadar genişletti. Fakat gerek coğrafi gerekse etnik bakımdan Türkistan'ın bir parçası olan Güney Türkistan topraklarının bu şekilde Peştun idaresine girmesi günümüze kadar varlığını sürdüren sorunlara neden olacaktı. 1748-1769 yılları arasında Hindistan üzerine yedi sefer düzenledi. Bu dönemde Sihlerle ve Marathalarla yaptığı mücadeleler sırasında Lahor, Pencab ve Multan'dan çekilmek zorunda kaldı (Sivrioğlu, 2017: 192-193; Youngerman-Wahab, 2007: 72).

Ahmet Şah'ın yerine geçen oğlu Timur Şah (Hükümdarlık: 1772-1793), yaklaşık yirmi yıl süren iktidarının çoğunu Peştunlar arasında ve mülkünün diğer bölgelerinde çıkan isyanları bastırmaya çalışarak geçirdi. Bu isyanlar nedeniyle başkentini de Kandahar'dan Kabil'e taşıdı. Yerine geçen oğlu Zemân Şah Dürrânî (Hükümdarlık: 1793-1801), ülkenin çeşitli yerlerinde hüküm süren kendisine rakip kardeşleri ile Ahmed Şah'ın veziri Payende Han'ın desteği sayesinde başa çıkabildi. Bu sırada Napolyon Bonapart'ın İran'la anlaşarak Afganistan üzerinden İngilizlerin idaresindeki Hindistan'ı işgal etme planı, İngilizlerin Afganistan'ın dış politikasını kontrol etmek zorunda hissetmelerinin en erken nedenlerindedir. Anlaşmaya göre Rus Çarı Pavel de Napolyon'a yardım edecekti. Ancak Pavel'in suikastla öldürülmesi nedeniyle bu plan uygulanamadı. Öte yandan Zemân Şah'ın idarede kabiliyetsizliği nedeniyle Peştun kabileleri isyan etti. Tahttan indirilen Zemân Şah'ın yerine yine Timur Şah'ın oğlu olan Mahmud Şah getirildi. Mahmud Şah da üç yıl sonra Şah Şücâ tarafından devrildi. Şah Şücâ'nın ilk iktidarı devrindeki en dikkat çekici gelişme, İngiliz Hindistanı ile yaptığı bir tür savunma anlaşmasıdır. Anlaşmaya göre Şah Şücâ, bir yabancı kuvvetin Afganistan topraklarını kullanarak Hindistan'ı işgal teşebbüsüne müsaade etmemeyi taahhüt etmişti. Ancak iktidarı kısa sürdü. Payende Han'ın oğlu Feteh Han'ın desteğini alan Mahmut Şah, 1809 yılında yeniden Kabil tahtını ele geçirdi. Mahmud, 1818 yılına kadar süren ikinci iktidarı sırasında İngilizlerle Şah Şücâ'nın yaptığına benzer bir anlaşma yaptı ve buna ilaveten İngilizlere düşman herhangi bir kuvvetle ikili ilişki kurmamayı kabul etti. Bu anlaşmanın, Buhara Emiri Şah Murad'ın Güney Türkistan şehirlerini (Belh, Meymene, Badahşan, Kunduz) ele geçirmesinden (1817) hemen sonra yapılması anlamlıdır. Ne var ki 1818 yılında yine Timur Şah'ın oğlu Ali Şah, kısa süre içinde Mahmud Şah'ı tahtından indirmeyi başardı. Ahmet Şah Dürrânî'nin soyundan ve Abdâlîlerin Sadozay koluna mensup bu son Peştun liderinin Kabil'deki iktidarı sadece bir yıl sürdü. Yaklaşık yedi yıl süren iç karışıklık devrinin ardından yine Dürrânî Peştunlarının Barakzay koluna mensup ve Feteh Han'ın kardeşi Dost Muhammed Han, Kabil'i ele geçirdi (Bregel, 2009; Noelle, 2008: 10-11; Runion, 2007: 72-76).

Dost Muhammed'in Kabil'i ele geçirdiği ilk yıllarda Güney Türkistan fiilen bağımsızdı. Güneydeki Sind ve Belûcistan, Peştun idaresinin dışındaydı. Ülkenin batısı, Afganistan'ın Sadozay ailesine mensup son hükümdarı Mahmud Şah ve oğlu Kâmrân tarafından idare ediliyordu. Güneyde İran sınırından Gazni'ye kadar olan bölge ise üvey kardeşleri Pürdil Han ile Kohendil Han'ın kontrolündeydi. Ancak Dost Muhammed yetenekli bir hükümdardı ve aynı zamanda Rusların Türkistan'daki ilerleyişleri İngilizlerin Hindistan'ın güvenliği bağlamında tedirgin ettiği için İngilizler de Rusya ile İngiltere'nin hâkimiyet sahası arasında birleşik bir Afganistan'ın bulunmasına taraf idiler. Bunun için önce Şah Sücâ'yı finanse ederek 1834'te Kabil'i ele geçirmesi için desteklediler. Ancak Şah Şücâ, 1834 yılında Kandahar'ın dışında Dost Muhammed'in birlikleri karşısında yenildi. Bu sırada Ranjit Sih liderliğinde Sihler, fırsattan istifade ederek Peşaver'i ele geçirdiler ve Dost Muhammed'in kardeşlerinden birini buraya vali tayin ettiler. Dost Muhammed, Peşaver'in iadesi için İngiliz Hindistanı'nın aracılığına

başvurduğu sırada İran Şahı Muhammed Mirza, Rus danışmanlar ve subayların desteği ile Herat'a saldırdı. Bu sırada şehir, Sadozay soylu Afgan hükümdarı Mahmud'un oğlu Kâmrân'ın idaresindeydi. İngilizler bu hamleyi Rusların Hindistan'a saldırı teşebbüsü olarak gördüler ve karşılığında 1838 yılında Basra Körfezi'ndeki Harg adasına asker çıkardılar. Bunun üzerine İran Şahı Herat'ın kuşatmasını kaldırdı (Youngerman-Wahab, 2007: 80-81).

Herat'a yönelik Rusya destekli İran saldırısı, İngilizleri Hindistan'ın güvenliği hakkındaki endişelerini artırdı. İngiltere, Hindistan'ın kuzeyden gelebilecek bir saldırıya karşı güvende olabilmesi için Afganistan'da İngiltere'ye sadık ve güçlü bir idarenin bulunmasını gerekli görüyordu. Öte yandan Herat'ın kuşatma altında bulunduğu sırada Kabil'e gelen Rus elçisi İvan Vitkeviç, İngiliz Hindistan'ı Genel Valisi Lord Auckland'ın protestolarına neden oldu. Auckland, o sırada Dost Muhammed'le görüşmek üzere Kabil'de bulunan İngiliz elçisi Alexander Burnes vasıtası ile Vitkeviç'in derhâl sınır dışı edilmesini talep etti. Bir yandan Peşaver'in iadesi için Ranjit Sih'e baskı yapmayı da reddediyordu. Dost Muhammed ise Auckland'ın ultimatoma denilebilecek talebine Vitkeviç'i resmî törenle karşılayarak cevap verdi. Böylece Auckland, İngiliz Hindistan'ı ordusu eliyle Dost Muhammed'i tahttan indirmeye ve yerine İngiliz yanlısı Şah Şücâ'yı tahta oturtmaya karar verdi. 1839 yılının başında Bolan Geçidi'ni geçen İngiliz Hindistanı ordusu 25 Nisan 1839'da Kandahar'a, 7 Ağustos'ta da Kabil'e girdi ve Ahmed Şah'ın torunu Şah Şücâ tahta çıkarıldı. Bu sırada İngilizlerin Buhara Hanlığı ile diplomatik temas kurma çalışmaları İngiliz Subaylar Stoddart ve Conolly'nin Buhara Emiri Nasrullah tarafından tutuklanması ile neticesiz kaldı. Ranjit Sih'in 1838 yılında ölmesinin ardından Sihler üzerindeki İngiliz kontrolü de fiilen son buldu. Herat'ta ise yörenin idaresini elinde bulunduran Kâmrân Han'ın veziri Yar Muhammed hem İngilizlerle hem de İran'la temas hâlindeydi. Bilhassa Sihlerin İngiliz karşıtlığı Afganistan'ın Hindistan'dan ikmalini zorlaştırmıştı. İngilizlerin Kabil'i ele geçirmesi üzerine şehirden kaçan Dost Muhammed ise önce Buhara'ya sığınmış, Nasrullah tarafından hapsedilmiş, hapisten kaçarak 1840 yılının Eylül ayında Güney Türkistan'da Şücâ'nın idaresine karşı güç toplamaya başlamıştı. Ancak birkaç küçük çatışmanın ardından Dost Muhammed İngilizlere teslim oldu ve hapsedildi. Buna karşılık Afganistan'da İngiliz işgalinin ömrü uzun olmayacaktı. 1841 yılının sonbaharında başlayan isyanlar kısa süre sonra Afganistan'ın her tarafına yayıldı. Kısa süre içinde Şah Şücâ'ya bağlı birlikler ve İngilizler karşısında üstünlüğü ele geçiren çok unsurlu isyancılar arasında en güçlü grup Dost Muhammed'in oğlu Ekber Han'ın kontrolündeydi. 1842 yılının Ocak ayı başında Ekber Han'la yapılan anlaşma uyarınca Celalâbâd'a çekilmeye çalışan İngiliz birlikleri yolda tamamen imha edildiler. 5 Nisan 1842'de Şah Şücâ da öldürüldü. Yerine oğlu Feth Ceng hükümdar ilan edildi ise de idare Dost Muhammed'in oğlu Ekber Han'ın elindeydi (Tanner, 2003: 135-180; Baumer, 2018: 130-134).

1843 yılında İngilizler tarafından serbest bırakılan Afganistan'a dönen Dost Muhammed Han, Afganistan'a ulaşır ulaşmaz hükümdarlık tahtına oturdu. Yeni hükümdarlık devrine ilk iş olarak orduyu yeniden teşkilatlandırdı. Ardından ülkesinde otoriteyi sağlamak için çeşitli bölgelere seferler düzenledi. 1848 yılında gerçekleşen ikinci İngiliz-Sih Savaşında Peşaver'i ele geçirse de 1849 yılında İngilizlerin burayı ilhak etmesi ile birliklerini geri çekti. Kâmrân Han'ın ölümünden sonra Herat ve çevresi Yar Muhammed Han'ın idaresindeydi. Güney Türkistan'da ise bazen Buhara'ya bağlı, çoğu kere de fiilen bağımsız Belh, Meymene, Akça, Andhoy, Hulm gibi küçük devletler vardı. Dost Muhammed, oğulları Muhammed Ekrem ve Gulam Haydar komutasındaki birlikler eliyle 1850-1852 yıllarında buradaki devletleri itaat altına aldı. Ancak buradaki Afgan idaresi yerli Türk ve Tacik nüfus tarafından benimsenmedi ve mütemediyen isyanlara neden oldu. Bölgede Afgan hâkimiyetini pekiştirmek için buralara Peştun nüfus iskân edildi. İngiltere ise Dost Muhammed'in bu işgallerini olumlu buluyor ve onun idaresinde güçlü bir Afganistan'ın Hindistan önünde Rusya'ya karşı bir set vazifesi görebileceği düşünülüyordu. Bu yaklaşım, 30 Mart 1855'te İngiliz Hindistanı ile Dost Muhammed arasında imzalanan anlaşmaya da yansdı. Anlaşmada Dost Muhammed, Afganistan'ın kralı olarak tanınmakta ve Ceyhun Nehri'nin sol kıyısında kalan toprakların Afganistan'a ait olduğu belirtilmektedir. 1855 yılının sonunda ise Kohendil'in ölümünden sonra anarşinin hüküm sürdüğü Kandahar'ı idaresine bağladı. 1856 yılında İran'ın Herat'ı kuşatıp ele geçirmesi, İngiliz Hindistan'ını, bu durumda Rusya'nın parmağı olabileceği kuşkusunu nedeniyle tedirgin etti. İngiliz deniz kuvvetlerine bağlı bir filonun Buşehr'i işgal etmesi sonrasında yapılan anlaşma ile Nasîreddin Şah Herat'tan çekilmeyi ve Afganistan ile Herat'ı bağımsız devletler olarak tanımayı kabul etti. Ayrıca İngiltere, Dost Muhammed'le yeni bir anlaşma yaparak yeni ele geçirdiği topraklar üzerindeki hâkimiyetini tanıdı ve ayrıca ona silah yardımı yaptı.

Karşılığında Dost Muhammed, Rusya ve İran'a dair İngiliz politikasını benimsemeyi ve Kabil'de yerli bir temsilci bulundurmaya kabul etti. Bütün teşviklere rağmen Sepoy isyanı sırasında Peşaver'e saldırmayarak İngiltere'nin güvenini kazandı. 1859'da Kunduz'u, 1860'ta Seripul'u, 1860'ta Belh'i ve 1863 yılında da Herat'ı topraklarına kattıktan sonra öldü (Lee, 2018: 301-322; Vambery, 2022: 317).

Dost Muhammed ölünce yerine veliaht tayin ettiği Şîr Ali emir ilan edildi. Kısa süre sonra isyan eden kardeşi Muhammed Azâm Han, herhangi bir netice alamadı ve Şîr Ali'nin kuvvetleri karşısında yenildi. Hutbede adını okutmayı reddeden üvey kardeşi ve Güney Türkistan Valisi Serdar Muhammed Efel Han'ı da birçok çatışmadan sonra yakalatarak Kabil'de hapsetti. Efel Han'ın oğlu Serdar Abdurrahman Han ise babasının ele geçirilmesi üzerine Semerkant'a kaçarak Ruslara sığındı. 1865'te de kardeşi ve Kandahar Valisi Serdar Muhammed Han isyan etti. Şîr Ali, bizzat komuta ettiği bir ordu ile Kandahar'a gitti. Haziran ayında Keczâz'da gerçekleşen muharebede Emir'in isyankâr kardeşi öldürüldü. Bunun üzerine Şîr Ali hükümdarlık azmini kaybetti ve inzivaya çekildi. Serdar Muhammed Azâm Han ve Serdar Abdurrahman Han liderliğindeki muhalifleri Kabil'i işgal ettiler. Serdar Muhammed Afzel Han'ı hapisten çıkararak emir ilan ettiler. Bu sırada Şîr Ali inzivadan çıkarak bir ordu kurdu ve emirlik için mücadeleye başladı. Fakat 1866'da Seyyidâbâd'da, 1867'de Mukur'da ve 1867'nin sonunda Pencşîr'de muhalifleri karşısında ağır bozgunlar yaşadı. Emir Muhammed Efel Han'ın ölümünden sonra Kabil'de onun tahtına kardeşi Muhammed Azâm Han oturdu. Bu dönemde de Şîr Ali Han'ın Kabil'i ele geçirmek için düzenlediği birkaç hârekat başarısız oldu. Nihayet 1868 yılının sonunda oğlu Yakup Han ve Azâm Han'ın yeğenlerinin yardımı ile Kabil'i ele geçirerek ikinci kez emir oldu. Muhammed Azâm Han ve Serdar Abdurrahman Han Afganistan'ı terk ettiler (Kakar, 2006: 11-13).

Şîr Ali'nin ikinci hükümdarlık devrinde Afganistan, İngiltere için çok daha büyük bir stratejik öneme sahipti. Zira 1718-1847 tarihleri arasında Kazak Bozkırına hâkim olan Rusya, Kırım Savaşı ile birlikte hakimiyet sahasını batı yönünde genişletemeyeceğini görerek Türkistan'daki işgal sürecine geri dönmüş, 1862'de Tokmak ve Pişpek'i, 1864'te Hazret-i Türkistan'ı ve Çimkent'i, 1865'te Taşkent'i, 1866'da Ura Tübe'yi ve Cizak'ı ve 1868'de de Semerkant'ı ele geçirmişti. Aynı yıl yapılan anlaşma neticesinde Buhara fiilen Rus hâkimiyetine girdi (Togan, 1947: 230-233; Levi, 2017: 179-181). Böylece Rusların elinde tuttıkları alan Ceyhun Nehri'nin kıyısına ve Hokand'ın da fiilen Rus hâkimiyeti altında olduğu hesaba katılırsa Badahşan'a kadar ulaşmıştı. Oluşan bu yeni durum nedeniyle İngiltere, kendisini Afganistan'ın dış ilişkilerine daha fazla müdahale etmek zorunda hissediyordu. Bu bağlamda yapılan Ambala Konferansı'nda İngiltere'nin Hindistan Genel Valisi Lord Mayo, Şîr Ali'nin rakiplerine ya da başka bir devletin istilasına karşı korunması taahhüdüne yanaşmadı. Şîr Ali ise Kabil'de daimî İngiliz temsilcisi bulundurulmasını mahzurlu görüyordu. 1870 yılında Emir'in oğlu Abdullah Can'ı veliaht tayin etmesi üzerine büyük oğlu Muhammed Yakub Han isyan etti ve Herat'ı ele geçirdi. Bu sırada Kaufman da Şîr Ali ile diplomatik temas kurmaya çalışıyor ve zaman zaman Afganistan'ın kuzey sınırının belirlenmesini teklif ediyordu. Şîr Ali bu tür temasları düzenli olarak İngiliz Hindistanı'na bildirdi. Ancak bu tür olaylar İngiliz kamuoyunda Şîr Ali'nin Ruslarla yakınlaşması olarak değerlendiriliyor ve Afganistan üzerindeki baskının artırılması gerektiği dillendiriliyordu (Lee, 2018: 337-340). 1872 yılında İngiltere'nin Dışişleri Sekreteri Lord Granville'nin teşebbüsleri neticesinde Rusya ve İngiltere Afganistan'ın kuzey sınırı meselesini ele aldılar. Ancak sınırın tespiti için herhangi bir saha çalışması yapılmadı ve 1873 yılında sınırı kabaca tarif eden bir metin üzerinde anlaşmaya varıldı (Fitzhardinge, 1968: 12-13). Bu yıl Rusların Hive'yi işgal etmeleri Şîr Ali'yi oldukça tedirgin etti. Hindistan'ın yeni genel valisi Lord Northbrook'tan kendi kuzey sınırlarını korumak için para, silah ve mühimmat talep etti. Ancak Lord Northbrook bu talepleri yerine getirmeye yanaşmadı. Ona göre Ruslar Afganistan'a müdahale etmediği sürece bir tehdidin varlığından söz edilemezdi. Saldırı olması durumunda da ancak bütün diplomatik yollar tüketildikten sonra İngiltere bölgeye doğrudan askerî yardım yapabiliirdi. İngiltere'nin bu yaklaşımı, Şîr Ali'de güvensizlik hissi yarattı. Ayrıca 1873'te İngiltere ile Rusya'nın sınır konusundaki görüşmelerinde Şîr Ali'ye danışılmaması ve İran-Afgan sınırının tespitinde Afgan iddialarının göz ardı edilmesi de İngiliz-Afgan münasebetlerini olumsuz etkilemişti (Lee, 2018: 341-342).

Genel Vali Northbrook 1876 yılının baharında görevinden ayrıldı ve yerine Lord L.B. Lytton atandı. 1873'te Hive'nin işgali ve Rusların Hazar kıyısındaki faaliyetleri nedeniyle İngiltere Başbakanı Benjamin Disraeli de Afganistan'a dair "karışmama" siyasetini terk ederek "ileri" siyasetini benimsedi.

Buna göre Hindistan'a yönelik Rus tehdidinin önlenmesi için Afganistan'ın stratejik bölgelerinde İngiliz birlikleri konuşlandırılacaktı. Bilhassa Lytton, Afganistan'ın işgal edilmesi taraftarıydı. 3 Mart 1877'de Peşaver'de Afgan Hükümeti ile İngiliz Hindistanı heyetleri arasında yapılan görüşmelerde Şîr Ali'yi temsil eden heyet, İngilizlerin Afganistan'ın stratejik bölgelerine kaleler inşa etme ve asker konuşlandırma talebini reddetti (Yazıcı, 2011: 78-79). Ardından aynı istekleri kabul ettirmek amacıyla elçi olarak Kabil'e gönderilen General Sir Neville Bowles Chamberlain ve Louis Cavagnari'nin Afganistan'a girmesine müsaade edilmezken aynı tarihlerde (1878 yazı) Kabil'de bir Rus elçilik heyeti ağırlandı. Bu durum İngiltere tarafından Şîr Ali'nin Rusya ile yakınlaşması olarak değerlendirildi ve derhâl silahlı müdahale hazırlıklarına başlandı. İngilizlerin savaş ilan etmesi üzerine Şîr Ali, Rusların Türkistan Genel Valisi Kaufman'dan yardım istedi. Kaufman bu talebi ikmal zorlukları bahanesi ile reddetti. Çaresizlik içinde Kabil'i terk eden Şîr Ali, 1879 yılının Şubat ayında Mezar-ı Şerif'te öldü. Yerine vekil olarak bıraktığı büyük oğlu Yakub Han, emir ilan edildi. Yakup Han'ın üç koldan Afganistan'a giren İngiliz kuvvetleriyle anlaşmak dışında seçeneği yoktu. 26 Mayıs 1879'da yapılan Gandamak Anlaşması'na göre İngilizler Afganistan'ın dış ilişkilerini kontrol edecek, Kabil'de diğer şehirlerde daimî elçi bulunduracak, Yakup Han İndus'un batısındaki Kurram, Pişin ve Sibi'yi İngilizlere bırakacaktı. Bunun karşılığında ise İngilizler Afganistan'a yılda 60 bin pound maddi yardım sözü verdiler ve yabancı müdahale olması durumunda destek göndereceklerine dair sözlü taahhütte bulundular (Rasanayagam, 2005: 7-8; Adamec-Johnson, 2021: 443). Ancak bu anlaşma halkta infiale neden oldu. 3 Eylül 1879'da başlayan halk hareketi neticesinde Kabil'de mukim İngiliz elçisi Cavagnari ve elçilik personelinin tamamı öldürüldü (Kazemzadeh, 2013: 68). Aynı tarihlerde Ruslar da Hazar Denizi'nin doğusundaki toprakları ele geçirerek Türkistan'ın işgalini tamamlamaya çalışıyordu. Cavagnari ve İngiliz elçilik heyetinin öldürülüşünden bir hafta sonra Ruslar da Ahal'da Türkmenler karşısında ciddi bir yenilgi aldılar ve Hazar'ın kıyısındaki üslerine çekilmek zorunda kaldılar (Kuropatkin, 1899: 101).

Kabil'deki elçilik katliamı İngiliz kamuoyunda infiale neden oldu. İngilizler hızla Kabil, Kandahar ve Celalâbâd'ı işgal etmek üzere harekete geçtiler. Şiddetli direnişe rağmen 12 Ekim 1879'da Kabil de işgal edildi. Emir Yakup Han ve yakınları Hindistan'a sürüldü. İngiliz elçilik heyetinin katledilmesi olayına karıştığı düşünülen yüzün üzerinde şüpheli idam edildi. İngiliz işgal kuvvetleri komutanı General Frederick Roberts Afganistan'da bir tür askerî idare ilan etti ve ülkenin çeşitli bölgelerine valiler atadı. Kısa süre sonra İngiliz işgaline karşı direniş hareketleri başladı ve gelişti. Kabil'de toplanan elli bin kadar direnişçi İngiliz kuvvetlerini kuşatma altına aldı. Ancak direnişçiler teşkilatlı ve eğitimli değillerdi ve İngiliz karargâhına düzenledikleri hücumlar başarısız oldu. Kandahar'a da Mihr Dil Han'ın oğlu Serdar Şîr Ali Han'ın ölümü ve Yakup Han'ın görevden azli üzerine Semerkant'ta bulunan Efel Han'ın oğlu Serdar Abdurrahman Han da Badahşan üzerinden Afganistan'a döndü. Mart ayında Katagan'da bir Afgan birliği onun emrine girdi. Ardından da kuzeni Serdar Muhammed İshak Han'a bağlı birlikler ona katıldı. İngilizler ise Afgan direnişi uzadıkça ülkeyi doğrudan yönetmelerinin mümkün olmadığını görüyordu. 1880 Nisan'ının sonunda İngiltere'de yapılan seçimlerde İngiliz Liberal Partisi'nin lideri William Gladstone büyük bir zafer kazandı ve Benjamin Disraeli'nin yerine İngiltere Başbakanı oldu. İngiltere'deki iktidar değişimi, İngiltere'nin Afganistan'daki "ileri" siyasetini de derhâl terk etmesi anlamına geliyordu. Bu anlayışla, İngiliz hassasiyetlerini gözetmeyi garanti edebilecek bir Afgan lider aramaya koyuldular. Abdurrahman ise bir yandan İngilizlerle görüşüyor bir yandan da isyan hâlindeki Afgan halkına kendisinin ülkeyi işgalden kurtarmak için döndüğü mesajını veriyordu. Abdurrahman Han, İngilizlerin onunla görüşmeyi kesip İngiliz şartlarını kabul edebilecek başka bir aday aradıkları sırada, 20 Temmuz 1880'de Kabil'e geldi. Halk onu büyük bir coşkuyla karşıladı. Sonraki Cuma günü hutbelerde adı emir olarak zikredildi. İngiliz Siyasî Temsilcisi Lepel Griffin Abdurrahman'la yapılan görüşmeler sonrasında İngiliz hükümeti adına bu durumu kabul etti ve yapılan Lyall Anlaşması'ndan kısa süre sonra İngiliz kuvvetleri şehri terk ettiler (Kakar, 2006: 28-46; Forbes, 1896: 287-288; Schofield, 2007: 97). Anlaşmaya göre İngiltere Kabil'de veya Afganistan'daki başka bir şehirde daimî elçi bulundurmayacak, Abdurrahman Han yönetimine mali destek sağlayacak, ülkenin tahrik olmaksızın saldırıya uğraması hâlinde yardım etmekle yükümlü olacak, buna karşılık Afganistan'ın dış siyasetini kontrol edecekti (Wyatt, 2011: 269-270).

Öte yandan Abdurrahman'ın emir olarak tanınması Afganistan'ın işgalden kurtuluşu anlamına gelmiyordu. Zira Herat ve Kandahar, Abdurrahman'ın emir olarak tanındığı Afganistan'a dâhil değildi. İngilizler Kandahar'ın bir Barakzay emirinin idaresinde İngilizlere bağlı ayrı bir devlet olarak

teşkilatlandırılmasından yanaydılar. Herat ise Şîr Ali'nin oğlu Eyüp Han'ın idaresindeydi. Abdurrahman Han'ın Kabil'e hareketinden kısa süre önce, 15 Haziran'da Herat'tan Kandahar'a doğru harekete geçmişti. Kandahar'dan Eyüp Han'ı karşılamak üzere hareket eden General Burrows, 27 Temmuz 1880 tarihinde Meyvend'de ağır bir yenilgi aldı ve yaklaşık 2.500 kişiden oluşan birliğinden bin kayıp verdi. İngilizlerin Abdurrahman'ı Kabil Emiri olarak tanıdıkları tarih ise 22 Temmuz 1880'dir. Eyüp Han, kazandığı zaferden sonra Kandahar'ı kuşattı. Kabil'den hareket eden General Roberts, Kandahar'daki İngiliz birliklerinin imdadına yetişerek onları imha olmaktan kurtardı (Adamec-Johnson, 2021: 315-316). Şehir 21 Nisan 1881 tarihinde Abdurrahman Han'a bağlı subaylara teslim edildi ve birkaç gün sonra da İngilizler şehri terk ettiler (Stewart, 2011: 196). Abdurrahman Han'ı emir olarak tanımayan Eyüp Han, 1881 yılının Ağustos ayında Kandahar'ı işgal etti. Bunun üzerine bir ordu ile bölgeye intikal eden Emir Abdurrahman, Eylül ayında yapılan savaşta Eyüp Han'ın birliklerini bozguna uğrattı. Bunun üzerine Eyüp Han İran'a sığındı (Lee, 2018: 383).

Abdurrahman Han, iktidara geldikten sonra ülkesinin iç bütünlüğünü sağlamaya odaklandı. Eyüp Han'ı mağlup ettikten sonra 1884'te Meymene'yi de ele geçirdi (Barfield, 2010: 147). Öte yandan Ruslar 1881'de Ahal'ı, 1883'e kadar geçen zamanda Tecen, Serahs ve Etek bölgesini, 1884'te Merv'i ve Yolöten'i işgal ettiler (Davletov-İlyasov, 1972: 170, 205, 190, 240, 241). Merv ve Yolöten'in işgali, İngiltere ile Rusya arasında 1873'te sağlanan uzlaşmanın belirlediği sınırlara gelindiğine işaret ediyordu ve bu bakımdan artık Afganistan'ın kuzey sınırının belirlenmesi aciliyet kazanmıştı. 1883 ve 1884 yılında iki ülke dışişleri bakanlığı arasında yapılan görüşmelerle bölgeye bir Rus ve bir de İngiliz sınır tespit komisyonu gönderilmesine ve böylece oluşturulacak ortak komisyon marifetiyle sınırın tespit edilmesine karar verildi (Fitzhardinge, 1968: 14-15). Komisyon henüz çalışmalarına başlamadan hem Ruslar hem de -muhtemelen İngilizlerin teşviki ile Afganlar- sınır tespit komisyonunun çalışmalarına tesir etmeye yönelik faaliyetlere başladılar. Meymene'nin işgali de bu bağlamda değerlendirilebilir. Ayrıca Bâlâ Murgab'a bir Afgan birliği konuşlandırılırken Pencdeh'e de vali atandı. Ruslar ise belirlenen tarihte bölgeye komisyon göndermedikleri gibi 1884 yılının Kasım ayında Pul-i Hatun'a, 1885 yılının Şubat ayı başında Zülfikâr Geçidi'ne, Akrobat'a ve Murgab ile Guşku nehirlerinin birleştiği noktanın hemen güneyinde bulunan Kızıl Tepe'ye asker konuşlandırdılar. Ayrıca Pencdeh'teki Afgan birliğinden bölgeden çekilmesini talep ettiler. Bölgede sınır komisyonuna mensup İngiliz subayların varlığına rağmen 30 Mart 1885'te Afgan birliğine saldırarak Pencdeh'i cebren ele geçirdiler (Yate, 2022: 198, 310, 360-361; Fraser-Tytler, 1953: 164). Bu durum İngiltere ile Rusya'yı küresel bir savaşın eşiğine getirdi. Zira Gandamak ve Lyall Anlaşmalarına göre Afganistan'ın saldırıya uğraması durumunda İngiltere'nin onu savunma yükümlülüğü vardı. Öte yandan daha birkaç yıl önce Afganistan'da ağır kayıplar vererek çekilen İngiliz ordusunun Pencdeh gibi Afganistan'ın en kuzey bölgesine Rus kuvvetlerine denk birlikler göndermesi ve burada bir savaşın ikmal edebilmesi mümkün değildi. Buna karşılık denizlerde üstünlük hâlen İngilizlerin elindeydi. İngilizler bölgeye asker sevk etmek yerine Herat'ın savunmasını güçlendirmeye ağırlık verdiler. Karşılıklı seferberlik ilanlarından sonra taraflar sınırın aynı sınır komisyonu eli ile çözülmesi konusunda anlaştilar. Ortak komisyon 1885 yılının Kasım ayı ile 1887 yılının Aralık ayı arasında Zülfikâr Geçidi ile Ceyhun arasında Rus-Afgan sınırını tespit etti (Yate, 2021: 75, 325). 1893 yılında da İngiliz diplomat Sir Mortimer Durand'ın tespit ettiği Durand Hattı, İngiliz-Afgan sınırı olarak kabul edildi. Ne var ki bu sınır belirlenirken hiçbir coğrafi, siyasi ve etnik hassasiyet dikkate alınmamış ve bu durum günümüze kadar uzanan sorunlara neden olmuştur (Sarila, 2009: 244).

1886-1888 yılları arasında ülkenin doğusundaki yarı bağımsız Gılzay kabilelerinin direnişini kırarak onları merkezî otoriteye bağladı. Aynı yıl Güney Türkistan Valisi ve Muhammed Azâm Han'ın oğlu Muhammed İshak Han'ın isyanını bastırdı. 1890 ile 1893 arasında yürüttüğü harekât ile Hazaracat'ı, 1895'te de Afganistan'ın kuzeydoğusunda bulunan Kâfiristan'ı itaat altına aldı ve buranın adını Nuristan olarak değiştirdi. Aynı yıl kurulan ortak Pamir komisyonu ile Afganistan'ın Rusya ve Çin ile kuzeydoğu sınırı tespit edildi (Barfield, 2010: 148,157; Dobson, 2021: 197; Kakar, 2006: 118; Johnson-Adamec, 2021: 215). Abdurrahman Han, hâkimiyetinde Peştun nüfusuna istinat ediyordu. Bu nedenle özellikle Güney Türkistan'a kalabalık Peştun grupları yerleştirdi (Yate, 1900: 23).

1901 yılında Emir Abdurrahman ölünce yerine oğlu ve veliahtı Habibullah geçti. Habibullah, genel olarak babası gibi İngilizlerle iyi ilişkiler sürdürmeye özen gösterdi. İngiltere'nin ısrarı üzerine yenilenen İngiliz-Afgan anlaşmalarında İngiltere'nin onu Afganistan'ın ve ona bağlı bölgelerin

bağımsız hükümdarı olarak tanınması önemlidir. Ancak kendisinin rızası alınmadan 1907 yılında Afganistan'ı İngiliz nüfuz bölgesi olarak tanımlayan İngiliz-Rus Anlaşması, İngiltere ile Habibullah yönetimi arasında gerginliğe neden oldu ve Habibullah bu anlaşmayı onaylamayı reddetti. Buna karşılık Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ile Almanya'nın ısrarına rağmen tarafsızlığını ilan etti. Devrinin en dikkat çekici yanı, ülkenin bu dönemde modern eğitim kurumları, gazeteler, telefon ve telgraf gibi birçok yenilikle bu dönemde tanışmasıdır. Ayrıca babası Abdurrahman tarafından ülke dışına sürgüne gönderilmiş birçok Afgan'ın ülkeye dönmesine izin verdi. Geri dönmesine izin verilenler arasında 1930 yılından itibaren iktidarı ele geçirip hükümet işlerini yürütecek olan Barakzay kabilesinden Tarzi ve Musahibân kardeşler ve aileleri de vardı. 1919 yılının başında öldürülünce yerine oğlu Emanullah Han geçti (Johnson-Adamec, 2021: 203; Baumer, 2018: 185-188; Wyatt, 2011: 23-24).

Emanullah Han, emir ilan edilmesinin ardından kardeşinin başlattığı isyanı bastırdıktan sonra 1919 yılının Mayıs ayında İngiltere'ye savaş ilan etti. Emanullah'ın birlikleri üç koldan Durand Hattı'nı geçerek Tal ve Kurram'a saldırdılar. Bunun üzerine İngiliz hava kuvvetleri Kabil başta olmak üzere Afganistan'ın birçok yerini bombaladı. Ardından barış görüşmeleri başladı ve 1919 Ağustos'unda yapılan Ravalpindi Anlaşması ile İngiltere, Afganistan'ın dış ilişkilerinde bağımsızlığını tanıdı (Rasanayagam, 2003: 19). Emanullah Han devrinde Afganistan'da yenileşme hareketleri hız kazandı. Bunlardan en önemlisi 1923'te yürürlüğe giren ilk Afgan Anayasasıdır. Eğitim, sağlık, devlet teşkilatı gibi birçok alanda yenilikler yapıldı. Emanullah Han Afganistan'ın modernleşmesi çabalarında Mustafa Kemal Atatürk'ü örnek alıyor ve Türkiye'den de aktif destek görüyordu. Bolşevik Rusya'nın Afganistan'la yakınlaşma çabalarını da İngiliz tehdidine karşı bir denge unsuru olarak başarıyla kullandı. Ne var ki giriştiği reform hareketleri muhafazakâr çevrelerin tepkisini çekti. Celalâbad'da başlayan ayaklanma hızla Kabil'e ulaştı. Emanullah Han, 1929 yılının başında tahtı kardeşi İnayetullah'a bırakarak önce Kandahar'a, sonra Hindistan'a kaçtı (Saikal, 2003: 87-89).

Emanullah'ın ve onun hemen ardından vekili İnayetullah'ın devrilmesinden sonra kısa bir süre için Afganistan'ın idaresini ele geçiren Habibullah Kalakâni de 13 Ekim 1929'da Musahibân ailesinden General Muhammed Nadir tarafından devrildi. Nadir Şah da Kalakâni gibi Emanullah'ın reformlarının birçoğunu yürürlükten kaldırdı. Kadınların oy kullanma hakkını iptal etti ve peçe takma zorunluluğunu geri getirdi. Dış politikada tarafsızlığını titizlikle korudu. Ülkenin kuzeyindeki bazı basmacı kalelerini yıktırdı ve kuzeydoğudaki İngiliz karşıtı Efridî isyanlarına destek vermemekle fiilen Durand Hattı'nı tanıdı. 8 Kasım 1833'te öldürülünce yerine aynı aileden Zahir Şah, aileyi temsilen hükümdar ilan edildi. Musahibân ailesi II. Dünya Savaşı'nda tarafsız tavır takındı. İngiltere'nin II. Dünya Savaşı sonrasında küresel iddialarını sürdürebilecek kuvvetini kaybetmesi neticesinde Hindistan'dan çekildi ve Hindistan, farklı bölge ve prensliklerin gelecekteki milliyetlerine seçimle karar verebildikleri 15 Ağustos 1947 seçimi sonucunda parçalara ayrıldı. Böylece Afganistan, güneyde ve batıda İngiltere yerine Pakistan'la komşu oldu. Bu tarihte Başbakan olarak idareyi elinde bulunduran Zahir Şah'ın amcaoğlu Mahmud Han'ın Durand Hattı'nın hükümsüz olduğunu ileri sürmesine rağmen ihtilafı bölge Pakistan'a bırakıldı. 1949 yılında Efridî Peştunları Güney Afganistan'da Peştunistan Devleti'nin kuruluşunu ilan ettiler ve bu devlet Afganistan tarafından tanındı. Ardından sınırda Afganistan-Pakistan birlikleri arasında çatışmalar yaşandı. Bu olaylar neticesinde Pakistan'ın sınırını kapatması Afganistan'da ciddi bir kıtlığa neden oldu. Mahmud Han'dan sonra Muhammed Davud Han (Görev yılları: 1953-63) Başbakan olarak fiilen ülkeyi idare etmeye başladı. Özellikle 1955'ten sonra Sovyetler Birliği ile yakınlık kurdu. Alınan ciddi askerî ve malî destekle birlikte ülke büsbütün Sovyet nüfuzu altına girdi. Bu dönemde Sovyetler Birliği'nde eğitim gören binlerce Afgan, komünist fikirleri benimsedi. Nur Muhammed Terakki, Babrak Karmal, Hafızullah Emin gibi tanınmış Afgan Komünistler de bu sırada Sovyet gizli servisi tarafından ele geçirilmişti (Baumer, 2018: 196).

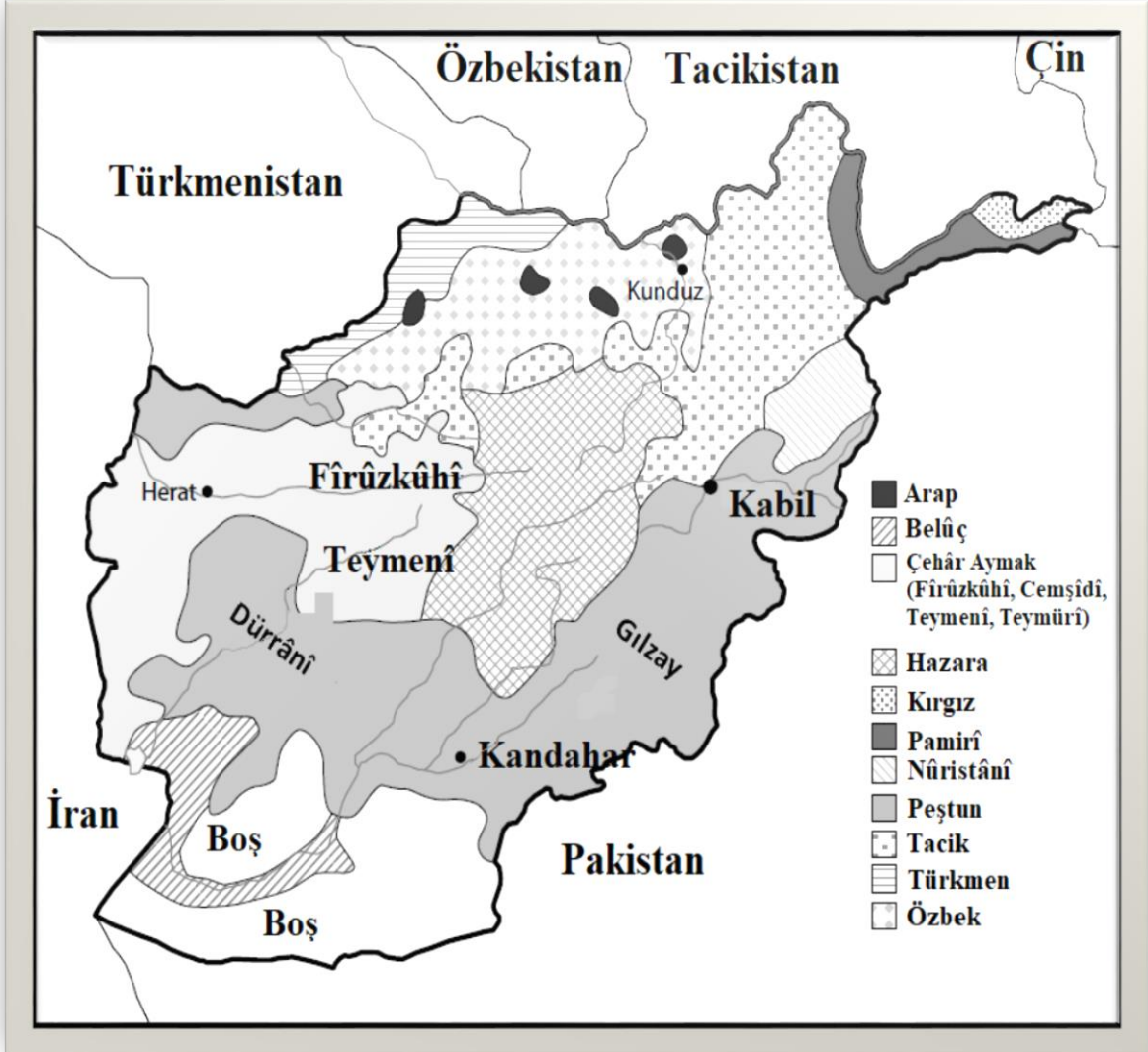
Öte yandan Zahir Şah, 1963 yılında Davut Han'ı istifa ettirdi ve 1964 yılında ilan ettiği yeni anayasa ile ailesinin üyelerini idareden uzaklaştırarak fiilen idareyi ele aldı. Bu anayasa çok partili siyasî sistem ve serbest seçim gibi yenilikleri de ihtiva ediyordu. Zahir Şah, 1973 ülke dışında bulunduğu sırada amcaoğlu Davud Han'ın organize ettiği bir darbe ile idareden uzaklaştırıldı. Sol ve liberal grupların desteğini alan Davut Han, kısa süre içinde büyük ölçüde aile üyelerinden mürekkep bir hükümet kurdu ve aynı anda Başbakanlık, Dışişleri Bakanlığı ve Millî Savunma Bakanlığının yetkilerini üstlendi. Ardından ülkedeki komünistlerin desteğiyle İslamcılarının nüfuzunu kırdı. 1975'ten sonra ise Sovyetler Birliğinden uzaklaşarak komünist grupların üstüne gitti. 1977'de ilan edilen anayasa ile siyasi

partiler yasaklandı ve ardından partilerin liderleri tutuklandı. Bunun üzerine ülkedeki Halk ve Perçem adı altında örgütlenmiş komünist gruplar 1978 yılında askerî bir darbe ile Davut Han'ı devirdiler (Sivrioğlu-Türkoğlu, 2017: 244-247).

Davut Han'ın devrilmesinin ardından Nur Muhammed Terekî, devlet başkanı ilan edildi. Terâkî'nin hızla giriştiği reform hareketleri Afganistan'da büyük tepkiye yol açtı. Bununla eş zamanlı olarak rakip komünist hizip Perçem'in lideri Hafızullah Emin'le Terakî'nin taraftarları arasında da şiddetli bir mücadele devam ediyordu. 1879 yılında Emin, askerî bir darbe ile Terakî'yi devirdi. Ancak Emin, Sovyetler Birliği tarafından güvenilir bulunmadığı gibi ülkede istikrarı sağlama konusunda da yetersiz kalıyordu. Bunun üzerine Sovyet askerleri Afganistan'a girerek Emin'i devirdiler. Sürgündeki Babrak Karmal Sovyet destekli yeni idarenin başına getirildi. Sovyet işgaliyle birlikte Afganistan'da Abd ve Körfez Ülkeleri destekli ciddi bir Rus karşıtı direniş başladı. Gulbeddin Hikmetyar, Mevlevi Yunus Halis, Abdül Resul Sayyaf, Ahmed Şah Mesud, Burhaneddin Rabbani, İsmail Han, Mevlevi Muhammet Nebi, Sibgatullah Müceddid ve Seyyid Ahmed Geylani gibi liderler öncülüğünde örgütlenen Afgan direnişçiler, 1989 yılında Sovyetleri Afganistan'dan çekilmek zorunda bıraktılar (Stewart, 2011: 230-231; Baumer, 2018: 220-221).

Sovyetler Birliği 1886 yılında Babrak Karmal'ın yerine devlet başkanlığı görevine getirdiği Muhammed Necibullah'ı giderek azalan mali yardımlarla destekledi. Sovyetler'in çökmesiyle Necibullah, Afganistan'daki direnişçi kuvvetlerle kendi başına yüzleşmek zorunda kaldı. Ülkenin kuzeyinde önce Ruslarla, sonra da Necibullah hükümeti ile ittifak hâlindeki Raşit Dostum da bir süre sonra Necibullah'la ittifakını sonlandırdı. 24 Nisan 1992'de direnişçi gruplar arasında yapılan Peşaver Anlaşması sonrasında Kabil direnişçilerin eline geçti ve Necibullah hükümeti devrildi. 1994 yılına kadar gruplar arasında iktidar mücadelesi devam etti. Pakistan'ın örgütleyip silahlandığı Taliban, 1994'te sahada görüldü ve kısa süre içinde Afganistan'ın büyük bölümünü ele geçirdi (Rasanayagam, 2003: 138-144). Suudi asıllı terörist Usame b. Ladin'in 11 Eylül 2001'de ABD'de düzenlediği terör saldırıları sonrasında Taliban lideri Molla Muhammed Ömer'in Afganistan'da bulunan Ladin'i teslim etmeyi reddetmesi, Afganistan'ın ABD öncülüğünde Nato birlikleri tarafından işgali ile sonuçlandı. Taliban idaresi kısa sürede devrildi ve Hamid Karzai liderliğinde Koalisyon Güçleri destekli yeni bir Afgan hükümeti kuruldu. Ancak bilhassa 2007 yılı sonrasında Taliban Afganistan'da yeniden güç kazandı ve saldırılarını her geçen yıl artırdı. Bunun üzerine ABD, 2018 yılının ortasında Taliban'la barış görüşmelerine başladı. 29 Şubat 2020 yılında ABD ve Taliban müzakerecileri arasında Katar'ın başkenti Doha'da yapılan anlaşmaya göre Taliban, Afganistan'da ABD'nin ve müttefiklerinin güvenliğini tehdit edecek unsurları barındırmamayı taahhüt ederken ABD de 1 Mayıs 2021'e kadar Afganistan'daki askerî varlığını sonlandırmayı üstlendi. Daha sonra ABD'nin ülkeyi nihaî tahliye tarihi 31 Ağustos'a uzatıldı ve tahliye bu tarihte tamamlandı. ABD henüz Afganistan'dan çekilmeden Taliban güçleri hızla ülkenin her tarafında Afgan birliklerine karşı harekete geçtiler. Seçilmiş Cumhurbaşkanı Eşraf Gani ülkeyi terk etti ve ABD'nin kurup teçhiz ettiği Afgan ordusu Taliban'la savaşmayarak sorumluluk sahalarını devrettiler. Günümüzde Afganistan, Taliban tarafından yönetilmektedir (Congressional Research Service, 17 Eylül, 2021).

Harita 1. Afganistan Etnik Gruplar Haritası

Kaynak: (Barfield, 2010: 19).

1979 yılından beri Afganistan'ın genelini kapsayan bir nüfus sayımı yapılmış değildir. Bu nedenle ülkenin nüfusuna ve etnik grupların nüfus içindeki payına dair bilgiler tamamen tahminlere dayanmaktadır. 2015 tahminlerine göre nüfusun %42'sini Peştunlar, %27'sini Tacikler, %9'unu Hazaralar, %9'unu Özbekler, %4'ünü Aymaklar, %3'ünü Türkmenler, %2'sini Belûçlar ve %4'ünü de diğer küçük gruplar oluşturmaktadır (İbrahimi, 2017: 6). Farklı kaynaklarda nüfusa ve genel nüfus içinde bir topluluğun oranına dair verilen rakamlar büyük farklılıklar göstermektedir.

XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Afganistan'da en etkin etnik grup Peştunlardır. Günümüzde Peştunların ülke nüfusunun %42'sini teşkil ettikleri tahmin edilmektedir. Haddizatında Afgan adı genellikle Peştun ile aynı anlamda kullanılır. Peştunlara bağlı büyük kabilelerden Dürrânîler ülkenin güneyinde ve güneybatısında yaşarlar. Dürrânîlerin başlıca alt kolları Popalzay, Alikozay, Barakzay, Akhakzay, Nurzay, Alizay ve İshakzay'dır. Afganistan'daki en kalabalık Peştun kabilesi Gılzaylardır. Gılzaylara Halacî veya Galacî de denir ve Türk kökenli olduklarına dair güçlü iddialar vardır. Daha çok ülkenin doğusunda yaşayan Gılzaylar, Hetekî, Tûhî, Nasırî, Terekî, Süleymanhîl, Ahmedzay gibi kollara ayrılırlar. Gılzaylar ve Abdâlîler dışında Gergeştîler ve Kerlânîler de büyük Peştun kabileleridir (Schofield, 2003: 120; Barfield, 2010: 25).

Ülkedeki ikinci büyük etnik grup Taciklerdir. Tacikler, güçlü kabile bağlarına sahip değillerdir. Kabil, Mezar-ı Şerif, Herat gibi büyük şehirlerin yanı sıra daha çok ülkenin kuzeydoğusunun yüksek kesimlerinde yaşarlar. Taciklere Farsîvân da denir. Ancak Farsîvân, Darice konuşan ve etnik aidiyetini kaybetmiş şehirli ve tarımcı nüfusun tamamı için kullanılmaktadır (Rubin, 2002: 29; Barfield, 2010: 25).

Hazaralar, Afganistan'ın orta bölgelerinde meskûndurlar. Afganistan Hazaraları'nın büyük çoğunluğu Şii'dir. Bağlan, Pencşîr, Parwan, Takar ve Kunduz civarında az sayıda Sünni Hazara da yaşamaktadır. Şii oldukları için öteden beri Peştunların baskısına maruz kalan bu topluluğun Moğol kökenli olduğuna dair güçlü kanıtlar vardır (Mousavi, 1998: 26). Çehâr Aymak denilen Cemşîdî, Fîrûzkûhî, Teymenî, Teymenîler ve Sünni Hazaraların başlıca yerleşim yerleri Bâdgîş, Faryab ve Seripul bölgeleridir. Bunun dışında Aymak adı etnik kökenine bakılmaksızın göçebelerin hepsi için de kullanılmaktadır (Lee, 2019: 14; Yate, 2022: 160).

Yaklaşık olarak XV. yüzyılın başından itibaren Afganistan'ı yurt tutmuş Özbekler, ülkenin kuzey ve kuzeybatı bölgelerinde ikamet ederler. Nüfus bakımından Afganistan'ın Özbeklerden sonra en büyük Türk topluluğu Türkmenlerdir. Bâdgîş ve Faryab'dan itibaren Ceyhun kıyılarına kadar kuzey bölgelerde yaşarlar. Afganistan'da yaşayan başlıca Türkmen kabileleri Ersarı, Salur ve Sarıklardır. Afganistan'ın Safevî ve Afşar hâkimiyetinde bulunduğu dönemin bakiyeleri olduğu düşünülen Kızılbaşlar başta Herat ve Kabil olmak üzere ülkenin batı ve orta vilayetlerinde ikamet ederler. Bunun dışında ülkede Nuristânî, Belûç, Brohoi, Paşâî, Kürt, Sih, Hindu, Pamirî gibi birçok küçük etnik grup yaşamaktadır (Youngerman-Wahab, 2007: 17-18; Jarring, 1839: 76-77).

Ekonomi

2020 tahminlerine göre ülkenin gayrisafi millî hasılası 77,04 milyar dolardır. Tarım ve hayvancılık ürünleri; buğday, süt, üzüm, sebzeler, patates, kavun-karpuz, pirinç, soğan ve elmadır. Mamul ürünler; az miktarda tuğla, kumaşlar, sabun, mobilya, ayakkabı, gübre, giyim ürünleri, alkolsüz içkiler, çimento, el dokuması kilimler, kömür, doğal gaz ve bakırdır. 2017 tahminlerine göre ülkenin çalışan nüfusunun %44,3'ü tarımda, %18,1'i sanayide ve %37,6'sı hizmet sektöründe istihdam olunmuştu. 2017 tahminlerine göre ülkede işsizlik oranı %23,9, genç işsizlik oranı %16,2'dir. Nüfusun %54,5'inin kazanç durumu fakirlik sınırının altındadır. Ülkenin madenleri ve doğal kaynakları; doğal gaz, petrol, kömür, bakır, kromit, barit, kükürt, kurşun, çinko, demir, tuz, kıymetli taşlardır. 2018 tahminlerine göre ülkenin arazisinin %58,1'i tarım arazisi, %0,3'ü kalıcı tarım ürünleri, %46'sı daimî otlak, %1,85'i orman ve %40,1'i de diğer arazi sınıflarından (dağlık, bataklık vb.) oluşmaktadır. Beşerî sulama ile sulanan arazi 32.080 km²'dir. Taliban öncesi 2020 yılında yaptığı ihracatının (1,48 milyar dolar) %45'i Birleşik Arap Emirlikleri, %24'ü Pakistan, %22'si Hindistan'la ve %1'i de Çin'le gerçekleşmiştir. İthalat ortakları ise Birleşik Arap Emirlikleri (%23), Pakistan (%17), Hindistan (%13), Çin (%9), ABD (%9), Özbekistan (%7) ve Kazakistan'dır (%6). Ülke elektriğinin %45'i fosil yakıtlardan, %52'si hidroelektrik santrallerden, %4'ü ise diğer yenilenebilir kaynaklardan elde edilmektedir. 2017 tahminlerine göre ülkede 164,2 milyon m³ gaz üretilmiş ve aynı miktarda gaz tüketilmiştir (CIA's World Factbook).

Kaynaklar

- Arunova, M. R. (1982). "Afghanistan in The Middle Ages", *A History of Afghanistan*. Ed., Yu Gangovskiy; V.- Arunova; M. R. Korgun; V. G.- Masson; V. M.- Muradov; G. A. Polyakov; G. A. V. A. Romodin. Rusçadan Çev., Vitali Baskakov. Moskova: Progress Publishers, 59-108.
- Ayan, Ergin. (2007). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Barfield, Thomas. (2010). *Afghanistan: A Cultural and Political History*. Princeton-Oxford.
- Baumer, Christoph. (2018). *The History of Central Asia-IV*. London-New York: I. B. Taurus.
- Bosworth, C. E.; Clauson, Sir Gerard. (2007). "Al-Kwarazmi on the Peoples of Central Asia", *The Turks in the Early Islamic World-IX*. Ed., C. Edmund Bosworth; Ashgate Variorum. Burlington: Aldershot, 167-179.
- Bregel, Yuri. (2009). "The New Uzbek States: Bukhara. Khiva and Khoqand: c. 1750 1886", *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*. Ed., Nicola Di Cosmo; Allen J. Frank; Peter B. Golden. New York: Cambridge University Press, 392-411.
- Burton, Audrey. (1997). *The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History 1550-1702*. London: Curzon Press.
- CIA's World Factbook, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/afghanistan> (e.t.: 13 Mayıs, 2022).
- Congressional Research Service. "U.S. Military Withdrawal and Taliban Takeover in Afghanistan: Frequently Asked Questions". Koordinatör: Clayton Thomas. 17 Eylül, 2021.
- Davletov, C.; İlyasov, A. (1972). *Prisoedineniye Turkmenii K Rossii*. Ed., A. K. Karriyev; H. A. Halfin. Aşkabat: İlim Yayınları.
- Dobson, George. (2021). *Türkistan'ın Kalbine Örülen Ağlar: St. Petersburg'dan Semerkant'a Trenle Seyahat Notları*. Çev., Resul Şahsi. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Fitzhardinge, H. V. (1968). *The Establishment of the North-west Frontier of Afghanistan, 1884-1888*, The Australian National University Yayınlanmamış Doktora Tezi, Canberra.
- Forbes, Archibald. (1896). *The Afghan Wars 1839-42 and 1878-80*. London: Seeley and Co. Limited.
- Fraser-Tytler; W. K. (1953). *Afghanistan: A Study of Political Developments in Central and Southern Asia*. London-New York-Toronto: Oxford University Press.
- Gömeç, Saadettin. (1999). *Kök Türk Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Grousset, Rene. (2011). *Stepler İmparatorluğu: Attilâ, Cengiz Han, Timur*. Çev., Halil İnalçık. Türk Ankara: Tarih Kurumu Yayınları.
- Ibrahimi, Niamatullah. (2017). *The Hazaras and the Afghan State: Rebellion, Exclusion and the Struggle for Recognition*. London: Hurst & Company.
- Jarring, Gunnar. (1939). *On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan: An Attempt at a Preliminary Classification*. Leipzig.
- Johnson, Thomas H.; Adamec, Ludwig W. (2021). *Historical Dictionary of Afghanistan*. London-New York-Lanham-Boulder: Rowman & Littlefield.
- Kafalı, Mustafa. (2005). *Çağatay Hanlığı (1227-1345)*. Ankara: Berikan Yayınevi.
- Kafesoğlu, İbrahim. (1992). *Harezmsahlar Devleti Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kakar, M. Hassan. (2006). *A Political and Diplomatic History of Afghanistan, 1863-1901*. Leiden-Boston: Brill.
- Kazemzadeh, Firuz. (2013). *Russia and Britain in Persia: Imperial Ambitions in Qajar Iran*. London-New York: I. B. Tauris.

- Konukçu, Enver. (1973). *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Köymen, Mehmet Altay. (1993). *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuropatkin, A. N. (1899). *Zavoyevaniye Turkmenii Pohod v Ahal-Teke v 1880-1881 gg.* St Petersburg.
- Lee, Jonathan L. (2018). *Afghanistan: A History from 1260 to the Present*. London: Reaktion Books.
- Levi, Scott C. (2017). *The Rise and Fall of Khoqand 1709-1876: Central Asia in Global Age*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Ligeti, Lajos. (2008). *Tarihte Türk Yurtları*. Çev., S. Karatay; T. Andaç; N. Uğurlu. İstanbul: Örgün Yayınevi.
- Lockhart, B. A. (1938). *Nadir Shah: A Critical Study Based Mainly upon Contemporary Sources*. London: Luzac & Co.
- Manz, Beatrice Forbes. (2009). "Temür and Early Timurids to c. 1450", *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*. Ed., Nicola Di Cosmo; Allen J. Frank; Peter B. Golden. New York: Cambridge University Press, 182-199.
- Masson, V. M. (1982). "Ancient Afghanistan", *A History of Afghanistan*. Ed., Yu Gangovskiy; V.-Arunova; M. R. Korgun; V. G.- Masson; V. M.- Muradov; G. A. Polyakov; G. A. V. A. Romodin. Rusçadan Çev., Vitali Baskakov. Moskova: Progress Publishers.
- McChesney, R. D. (2009). "The Chinggisid Restoration in Central Asia: 1500- 1785", *The Cambridge History of Inner Asia: The Chinggisid Age*. Ed., Nicola Di Cosmo; Allen J. Frank; Peter B. Golden. New York: Cambridge University Press, 277-302.
- Mousavi, S. A. (1998). *The Hazaras of Afghanistan an Historical, Cultural, Economic and Political Study*. Richmondi: Curzon Press.
- Mukminova, R. G.; Mukhtarov, A. (2003). "The Khanate (Emirate) of Bukhara", *History of Civilizations of Central Asia-V*. Ed., Chahryar Adle; İrfan Habib; Karl M. Baipakov. Fontenoy, 33- 63.
- Noelle, Christine. (2008). *State and Tribe in Nineteenth-Century Afghanistan: The Reign of Amir Dost Muhammad Khan (1826-1863)*. London-New York: Routledge.
- Rasanayagam, Angelo. (2005). *Afghanistan: A Modern History*. London-New York: I. B. Tauris.
- Rubin, Barnett R. (2002). *The Fragmentation of Afghanistan: State Formation and Collapse in International System*. Connecticut: Yale University Press.
- Runion, Meredith L. (2007). *The History of Afghanistan*. London: Greenwood Press.
- Sarila, Narendra Singh. (2009). *The Shadow of the Great Game: The Untold Story of India's Partition*. Noida: Thomson Press.
- Schofield, Victoria. (2003). *Afghan Frontier: Feuding and Fighting in Central Asia*. London: Taurisparke Paperbacks.
- Sivrioğlu, Töre; Türkoğlu, Ahmed Jawid. (2017). *Başlangıçtan Günümüze Afganistan Tarihi*. İstanbul: Kalkedon Yayınları.
- Skrine, Francis Henry; Ross, Edward Denison. (1899). *The Heart of Asia: A History of Russian Turkestan and Central Asian Khanates from the Earliest Times*. London: Methuen & Co.
- Spuler, Bertold. (2011). *İran Moğolları: Siyaset, İdare ve Kültür, İlhanlılar Devri, 1220-1350*. Çev., Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Stewart, Jules. (2011). *On Afghanistan's Plains: The Story of Britain's Afghan Wars*. London-New York: I. B. Tauris.
- Tanner, Stephan. (2003). *Afghanistan: A Military History from Alexander the Great to the Fall of the Taliban*. Cambridge: Da Capo Press.

Togan, Zeki Velidi. (1947). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Arkadaş, İbrahim Horoz ve Güven Basımevleri.

Vambéry, Arminius. (2022). *Türkistan'a Seyahat: Bir Sahte Dervişin İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu*. Çev., Resul Şahsi. İstanbul: Divan Kitap.

Wahab, Shaista; Youngerman, Barry. (2007). *A Brief History of Afghanistan*. New York: Facts on File Inc.

Wyatt, Christopher M. (2011). *Afghanistan and the Defence of Empire: Diplomacy and Strategy during the Great Game*. London-New York: I. B. Tauris.

Yate, Arthur Campbell. (2022). *Asya'da İngiltere ve Rusya Karşı Karşıya: Afgan Sınır Komisyonu ile Seyahatler*. Çev., Resul Şahsi. İstanbul: Selenge Yayınları.

Yate, Charles Edward. (1900). *Khorasan and Sistan*. Londra-Edinburg: William Blackwood and Sons.

Yate, Charles Edward. (2021). *Afgan Türkistan'ında Rus-İngiliz Rekabeti: Afgan Sınır Komisyonu'ndan Mektuplar*. Çev., Resul Şahsi. İstanbul: Selenge Yayınları.

Yazıcı, Orhan. (2011). *Modern Afganistan'ın Kuruluşu (1834-1892)*. Malatya: Mengüeli Yayınları.